

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

«СПЕЦИФІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІОЛОГІЇ З ІНШИМИ НАУКАМИ ПРО СУСПІЛЬСТВО ТА ЛЮДИНУ»

1. Сутність соціологічного аналізу суспільства.
2. Системний, комплексний підхід до аналізу соціальних явищ та процесів.
3. Діяльнісний підхід.
4. Кількісний, якісний та імовірнісний аналіз.
5. Соціологічне вивчення суспільства як соціокультурної системи.
6. Поняття «наукове знання», критерії науковості, еталон гуманітарного знання.
7. Зв'язок соціології з іншими галузями соціогуманітарного знання.

Про соціологію часто кажуть як про своєрідну саморефлексію суспільства, його спробу самопізнання та самоаналізу. Мабуть, немає такої сфери життя сучасного соціуму, що не була б у полі зору соціологічної науки, яка *«аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, галузей і сфер, весь соціокультурний простір, а також ще й людство загалом»* (Н. Черниш).

В чому ж полягає специфічний для соціології кут зору, який відрізняє її від інших суспільних наук? Що становить **сутність соціологічного аналізу суспільства?**

По-перше, це системний, комплексний підхід до аналізу соціальних явищ та процесів. Він полягає у тому, що соціолог розглядає суспільство як складну систему, елементи якої постійно взаємодіють один з одним. Досліджуючи той чи інший соціальний феномен чи процес, фахівець-соціолог повинен враховувати весь комплекс чинників, які обумовлюють їх виникнення та функціонування, а саме: економічні, політичні, правові,

моральні, релігійні, етнічні, психологічні, демографічні, побутові, глобальні, регіональні тощо фактори. Не випадково говорять про те, що соціологія – це *системний* погляд на суспільство, на соціальний світ, в якому все знаходиться в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, вивчаючи сучасне українське суспільство, що трансформується, соціологи намагаються дослідити, які саме чинники обумовлюють кардинальні зміни в усіх сферах його життєдіяльності: чи впливають, скажімо, економічні кризи на рівень злочинності у соціумі, на його мораль; як політичні реформи, зміни у владі відбиваються на релігійному житті суспільства, міжетнічних стосунках, демографічній ситуації тощо; як співвідносяться соціально-стратифікаційні позиції особистості та її адаптованість до радикальних суспільних трансформацій; чи пов'язані ціннісні зміни, що відбуваються у свідомості різних груп українського населення, з глобальними ціннісними зрушеннями і т.ін.

Отже, *системність, комплексність аналізу* є специфічно соціологічним поглядом на суспільство, який виявляється у тому, *«що соціолог співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, розглядає місце конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Ця особливість соціології є відносно постійною її характеристикою, вираженою явно чи неявно, у той чи той спосіб»* (І. Попова).

По-друге, специфіка соціологічного аналізу визначається так званим *діяльнісним підходом*. Сутність цього підходу полягає у такому. Оскільки саме діяльність людей створює всі феномени соціального, суспільство в цілому та його окремі структури, оскільки саме в діяльності, міжособистісній взаємодії проявляються закономірності суспільного розвитку, виявляючи їх, соціологи завжди звертаються до аналізу *діяльності* тих чи інших соціальних груп та особистості. При цьому вони досліджують внутрішні та зовнішні детермінанти цієї діяльності, тобто суб'єктивні та об'єктивні фактори, що її зумовлюють. Серед *внутрішніх детермінант* людської діяльності перш за

все аналізуються такі, як потреби, інтереси, цінності, ціннісні орієнтації, мотиви, установки, життєві позиції особистості (чи соціальної групи) тощо. Серед *зовнішніх детермінант діяльності* людей соціологи досліджують вплив на неї тих чи інших соціальних інститутів (сім'ї, держави, права, релігії, освіти тощо), санкції яких можуть як спонукати людину (чи соціальну групу) до певної діяльності, так і перешкоджати їй.

Крім того, звертаючись до аналізу людської діяльності, соціологи вивчають її масштаби, форми та різновиди, цілі, спрямованість, результативність тощо. Так, співробітники кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які протягом багатьох років (починаючи з кінця 1960-х рр.) досліджують проблеми життєдіяльності студентської молоді, зокрема її навчальної, наукової, громадської, дозвіллевої діяльності, акцентують, з одного боку, на мотивації цих видів діяльності, пов'язаних з ними ціннісних орієнтаціях студентства і т.ін., з іншого – на таких зовнішніх чинниках, як контроль з боку батьків та викладачів, адміністрації ВНЗ; вивчають результати навчальної діяльності, форми участі в науковій роботі, ефективність громадської активності тощо.

Не випадково в сучасній, у тому числі вітчизняній, соціології все більшого поширення набувають діяльнісно-структурний та структурно-діяльнісний підходи, згідно з якими суспільство розглядається як результат взаємовпливу факторів людської дії та структур. При цьому перший з них (діяльнісно-структурний) виходить з того, що саме діяльність людей утворює соціальні структури, другий (структурно-діяльнісний) доводить, що саме структури обумовлюють діяльність індивідів.

Ще однією специфічною особливістю соціологічного пізнання соціальної реальності є використання *кількісного, якісного та імовірнісного аналізу*. Коли йдеться про кількісний та якісний аналіз, то мається на увазі, в тому числі, застосування таких соціологічних методів дослідження суспільства, як кількісні та якісні методи.

Перші (кількісні) отримали свою назву завдяки тому, що з їх допомогою результати вимірювання тих чи інших соціальних феноменів можуть бути представлені у кількісному вираженні. **Кількісний аналіз** і, відповідно, *кількісні методи* використовуються у тому випадку, коли досліджуються загальні тенденції та закономірності певних соціальних процесів, фіксуються типові, такі, що постійно відтворюються, масовидні явища суспільного життя. Зазвичай кількісний аналіз застосовується науковцями, які є прибічниками *об'єктивно-предметної методології* у соціологічному дослідженні, зокрема тими, хто виходить із концептуальних положень таких макросоціологічних теорій, як структурний функціоналізм та теорія конфлікту. Найбільш поширеними серед кількісних методів є анкетування та формалізоване (чи стандартизоване) інтерв'ю.

У фокусі **якісного аналізу** в соціології знаходиться окреме, приватне, суб'єктивне, особливе. За допомогою *якісних методів* соціологи досліджують суб'єктивні значення та почуття, суб'єктивний досвід індивідів. До цих методів вдаються прихильники так званої *суб'єктивно-ціннісної методології* у соціології, які сповідують ідеї таких мікросоціологічних теорій, як символічний інтеракціонізм, етнометодологія, феноменологія тощо. Серед якісних методів найчастіше використовують такі, як неформалізовані (нестандартизовані) індивідуальні інтерв'ю, фокусовані групові інтерв'ю, біографічний метод та ін.

Коли говорять про **імовірнісний аналіз** у соціології, то мають на увазі використання в межах цієї науки моделей, які у явному вигляді враховують вплив випадкових чинників на явище, що досліджується, наприклад, моделі випадкових процесів.

Нарешті, чи не найважливішою характеристикою соціологічного вивчення суспільства є погляд на нього як на *соціокультурну систему*. Як підкреслював видатний американський соціолог російського походження П. Сорокін, соціологічне дослідження – це завжди соціокультурний аналіз, оскільки будь-яке вивчення *соціальної* взаємодії обов'язково передбачає

аналіз її **культурної** складової і, навпаки, вивчення тих чи інших культурних феноменів неможливе без урахування їх соціальної обумовленості. Учений вважав, що «суспільство» не може бути більш широким поняттям, ніж «культура»; водночас вони не можуть розглядатися поза зв'язку одне з одним. Відокремити суспільство (соціальне) від культури, підкреслював П. Сорокін, можливо лише на рівні теоретичних моделей, оскільки насправді існує лише одна реальність – соціокультурна. Вивчення цієї реальності, на думку вченого, може здійснювати лише соціологія. В якості ілюстрації специфічного погляду на суспільство як на соціокультурну систему П. Сорокін запропонував здійснений Е. Дюркгеймом аналіз причин такого явища, як самогубство, яке є *«родовим процесом або типовим феноменом, який існує завжди і скрізь»* (П. Сорокін). На відміну від біологічних, медичних, економічних тощо пояснень цього феномену, дюркгеймівський (суто соціологічний) підхід до його аналізу, підкреслював П. Сорокін, *«полягає у цілісному розгляді відповідного суспільства та його культури як причин самогубств»*.

Отже, специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів полягає:

- у його **системності, комплексності**;
- у використанні **діяльнісного підходу**;
- у застосуванні **кількісного, якісного та імовірнісного аналізу**;
- у дослідженні **суспільних явищ як соціокультурних феноменів**.

Саме цими особливостями соціологія відрізняється від інших соціогуманітарних наук, з якими вона перш за все пов'язана спільним об'єктом.

Перш ніж розглянути **зв'язок соціології з іншими галузями соціогуманітарного знання**, з'ясуємо, чи може соціологія претендувати на статус науки, чи є підстави у Н. Смелзера визначати її як **«наукове вивчення суспільства та суспільних відносин»**. Отже, з'ясуємо, яке знання є науковим і чи є соціологія наукою.

Не вдаючись у подробиці дискусій щодо цих питань, підкреслимо, що поняття «наука» має багато значень. Буквально слово «наука» означає знання. Поняттям «наука» позначається і процес отримання наукових знань (наукова діяльність); і система знань щодо певного досліджуваного об'єкта (скажімо, біологія як наука про живу природу); і форма суспільної свідомості, якій у межах філософського знання зазвичай протиставляються релігія та мистецтво; і соціальний інститут.

Щодо поняття **«наукове знання»**, то воно визначається таким чином: *це знання, яке можна отримати за допомогою специфічних методів пізнання та позначити певними контекстами.*

Як зазначала І. Попова, специфіка науки полягає в тому, що її головною метою є *«осягнення об'єктивної істини, отримання „вірогідного”, тобто вільного від оцінки та упередженості, знання»*. Проте отримати неупереджене, абсолютно вірогідне, об'єктивне знання неможливо (і не тільки у суспільних, а й у будь-яких науках), адже наукову діяльність у будь-якій галузі здійснює людина, а отже, цій діяльності у тій чи іншій мірі завжди буде притаманна суб'єктивність. Завдання науковця полягає в тому, щоб мінімізувати, нейтралізувати її.

Критеріями науковості, окрім *прагнення до вірогідного, неупередженого знання*, є також такі засоби їх досягнення, як *раціональність, несуперечливість суджень, наукова перевірюваність, однозначність понятійного апарату* тощо.

Отже, основними ознаками науки є неупередженість наукового знання та його отримання завдяки специфічним, притаманним саме цій галузі науки методам. Враховуючи це, більшість сучасних соціальних дослідників вважає, що соціологія – це наука, оскільки соціологічне знання отримується за допомогою специфічних наукових методів та є відносно об'єктивним (нагадаємо, що жодна наука не позбавлена суб'єктивізму) і неупередженим, що, в тому числі, досягається завдяки вдосконаленню соціологічних засобів і методів дослідження соціальної реальності.

Науковий статус соціології визнають не тільки самі соціологи (хоча, заради справедливості, зазначимо, що деякі з них не поділяють цю думку, сприймаючи соціологію як мистецтво інтерпретації соціальних феноменів), а й представники інших галузей знання. Серед них філософи В. Віндельбанд і Г. Ріккерт. До речі, ці дослідники підкреслювали, що поряд з науковим знанням існують так звані позанаукові форми знання, в тому числі про суспільство. Окрім **повсякденного знання**, яке виникає завдяки повсякденному життю, досвіду, безпосередній практичній діяльності людини, існує **гуманітарне знання**, предметом якого є суспільні явища. З погляду Г. Ріккерта і В. Віндельбанда, на відміну від наукового знання, гуманітарне не пояснює, а лише описує соціальні явища, фіксує одиничне неповторне й не має справи із суспільними законами; воно суб'єктивне, індивідуалізоване, «упереджене» (оскільки включає в себе ставлення дослідника до свого змісту); воно апелює не тільки до розуму, але й до почуттів. Гуманітарне знання відрізняється багатоманітністю смислів, кожний з яких, зазначає І. Попова, набуває своєрідності залежно від «контексту» (скажімо, різне прочитання літературного твору чи тлумачення тієї чи іншої події минулого за різних конкретно-історичних умов, у тому числі політико-ідеологічних). Ці характеристики притаманні таким галузям знання, як літературознавство, мистецтвознавство тощо.

Еталоном гуманітарного знання В. Віндельбанд і Г. Ріккерт вважали **історичне знання**, що індивідуалізує, використовує описові методи пізнання. Філософи протиставляли це знання не тільки природничим наукам, але й соціології, відносячи її до так званих *генералізуючих* наук, тобто до наук, які продукують узагальнене знання.

Такої ж думки щодо характеру соціології додержувався й П. Сорокін. Визначаючи соціологію наукою, яка генералізує, учений підкреслював, що вона зосереджує увагу на властивостях суспільної взаємодії, які повторюються у часі та просторі, є спільними для всіх соціокультурних явищ або для конкретних видів соціокультурних феноменів (наприклад, для всіх

родин чи всіх націй, для всіх революцій чи війн, для всіх релігій тощо). Натомість історія, яка відноситься до тих галузей знання, які *індивідуалізують*, вивчає унікальні, неповторні у часі та просторі соціальні явища.

Проте, зауважує І. Попова, **соціологія**, претендуючи на неупередженість, «чистоту» знання, прагнучи не брати до уваги неповторне і випадкове, **не може обійтися без історії**. Більше того, історичний підхід є невід'ємною складовою соціологічного узагальнення (генералізації), без нього не може обійтись соціологічне дослідження, спрямоване на глибокий та всебічний аналіз соціальної дійсності. Водночас сучасне історичне знання все частіше звертається до соціології, використовуючи, зокрема, її методи пізнання суспільства в його ретроспективних та актуальних контекстах.

Тісний зв'язок існує між **соціологією та філософією**, яка, будучи однією із форм світогляду, допомагає людині осягнути сенс світу і свого існування. Отже, відмінність соціологічного і філософського знання – це відмінність між наукою з її прагненням нейтралізувати упередженість і оцінки та так званими ціннісними формами свідомості, уявленнями про «добро» і «зло», про «належне» і «справедливе» тощо. Окрім того, соціологія і філософія відрізняються тим, що кожна із них має специфічні пізнавальні засоби. Так, соціологія, поряд з іншими, використовує емпіричні методи дослідження, вдається до експериментальних засобів пізнання соціальної реальності. Філософське знання є опосередкованим, воно спирається на дані, які отримані не тільки науковими, але й іншими способами осягнення дійсності, зокрема художніми, морально-правовими тощо (І. Попова).

Проте у соціології та філософії є й багато спільного, взаємозв'язок між ними завжди мав і має місце та є необхідним. Філософія як форма світогляду збагачується, спираючись на соціологічне знання про суспільство та людину. Водночас й соціологія не може існувати поза тісного зв'язку з філософією, яка надає їй, так би мовити, гуманістичні орієнтири, вбачаючи в соціологічній діяльності не тільки засіб реалізації певних практичних потреб,

вирішення конкретних соціальних проблем, але й спосіб духовного удосконалення суспільства і людини.

Що стосується інших соціогуманітарних наук, які мають з соціологією спільний об'єкт дослідження (суспільство і людину), то зазвичай найбільш **близькими до соціології** називають такі наукові галузі, як **соціальна психологія** та **соціальна антропологія**. Це обумовлюється тим, що провести «демаркаційну лінію» між предметними полями соціології та цих наук дуже важко. Проте зробити це можливо.

Так, предметом соціальної психології виступають свідомість та поведінка індивіда, обумовлені взаємодією з іншими людьми, впливом певної соціальної групи, а також особливості самих цих груп.

На відміну від соціологів, які досліджують суспільства з розвинутими індустріальними культурами та інституціоналізованою взаємодією, *соціальні антропологи вивчають локальні, відносно прості, доіндустріальні культури та суспільства* (племена, інші спільноти давньої людини), що збереглися у деяких народностей до сих пір.

Від наук, що, як і соціологія, є генералізуючими (**економіка, політологія, право** та інші), соціологія, як вважає П. Сорокін, відрізняється у кількох відношеннях. По-перше, такі галузі знання, як економіка, політологія, релігієзнавство тощо, досліджують лише одну сферу суспільного життя (економіка – економічні відносини, політологія – політичні відносини, правознавство – правові і т.д.). Соціологія ж вивчає *«родову ознаку соціальних явищ, яка виникає практично в усіх соціальних процесах, нехай то будуть економічні, політичні, творчі, релігійні, філософські в їх взаємозв'язках один з одним»* (П. Сорокін).

Ще одна відмінність соціології від зазначених вище наук полягає у суттєвих розбіжностях у їх трактуванні природи людини та взаємозв'язку між різноманітними соціальними явищами. Так, на відміну від економіки, яка проголошує існування homo economicus як суто економічної істоти, керованої лише економічними інтересами, з чого випливає, що економічні

явища ізольовані від інших соціокультурних феноменів (релігійних, правових, політичних, моральних тощо), соціологія розглядає людину як багатогранну істоту – економічну, політичну, релігійну, естетичну, моральну, що відрізняється безперервною взаємодією всіх цих аспектів. Відповідно, кожне суспільне явище, як вже зазначалось, досліджується соціологією у взаємозв'язку та взаємозалежності від інших суспільних явищ. *«У цьому розумінні соціологія вивчає людину й соціокультурний простір такими, якими вони є насамперед в усій їх різноманітності, як справжні сутності, на відміну від інших наук, які у цілях аналітики розглядають явища, штучно виокремлюючи їх і цілком ізолюючи від решти»* (П. Сорокін).

Зазначимо, що соціологія завжди активно використовувала й сьогодні використовує у своїх дослідженнях досягнення інших наук про суспільство та людину, наприклад, таких, як демографія, антропологія, психологія, статистика, політологія, економічні, правові науки тощо. Водночас в цих науках все більше поширюється застосування соціологічних методів дослідження, що свідчить про своєрідну «соціологізацію» сучасного наукового, зокрема соціального, знання.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. У чому полягає специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів?
2. Що таке «системність, комплексність» соціологічного дослідження?
3. У чому проявляється «діяльнісний підхід» до аналізу соціальних явищ та процесів у соціології?
4. Що таке «кількісний, якісний та імовірнісний аналіз» у соціології?
5. Розкрийте сутність соціокультурного підходу до аналізу соціальної реальності.
6. Що таке наука? Чим наукове знання відрізняється від повсякденного знання?
7. Визначте місце соціології у системі соціогуманітарного знання.

8. Завдяки чому соціологія як наукове знання про суспільство відрізняється від різноманітних галузей гуманітарного знання?
9. Що є спільного та що відрізняє соціологію та історію?
10. У чому полягає відмінність соціологічного та філософського знання?
11. Що поріднює соціологію з соціальною психологією та соціальною антропологією? Що відрізняє ці галузі наукового знання?
12. Які існують відмінності між соціологією та такими науками, як економіка, політологія, правознавство, релігієзнавство?

Навчально-методичне забезпечення курсу:

[Сокурянська Л.Г. Вступ до соціології](http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf) : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с. URL: http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf

Рекомендована література:

1. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с.
2. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Тандем, 1996. 271 с.
3. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / за ред. В.М. Пічі. Київ. : Каравела, 2002. 480 с.
4. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С.О. Макєєва. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : ТОВ «Знання»; КОО, 2008. 566 с.
5. Черниш Н.Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.
6. Юрій М.Ф. Соціологія : підруч. Київ : Дакор, 2004. 548 с.
7. Якуба О.О. Соціологія : навч. посіб. для студ. Харків : Константа, 1996. 192 с.